

УДК 37 + 008 (497.11) „17/18“ (091)
378.4 : 929 (497.11) Обрадовић Д.

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ И СРПСКА ВЕЛИКА ШКОЛА

Апстракт: *Дат је приказ рада двојице наших културних и просветних посленика: Доситеја Обрадовића и Вука Караџића који су радећи у различитим социјалним културним и политичким приликама 19. века, деловали на плану унапређења просвећивања српског народа.*

Кључне речи: *Велика школа, Доситеј Обрадовић, просвета, просвећеност, социјалне прилике, српско друштво.*

Доситеј Обрадовић и српска Велика школа

1. У доба када је српски народ живео у пашалуцима, и само један део народа у Војводини имао нешто пристојније услове за цивилизацијски развој, док је у западној Европи просвећеност давала прве резултате, Србима се дешава Доситеј, прометеј модерне културе и зачетник модерне српске просвећености. Европски феудализам је увелико уступао простор модерном грђанском друштву европског капитализма. Доситеј Обрадовић, најученији Србин онога доба, први је схватио социјални смисао идеје просвећености и непосредно се укључио у подизање образовног ни-

воа народа. Појава Доситеја и његовог просветитељства била је могућа у условима развијања либералног капитализма и стварања грађанског друштва, као и друштвене и културне тековине Срба у Угарској. Просветитељске идеје су могле бити прихваћене и развијане само у слободној и културно развијенијој средини.

Српско становништво које је живело северно од Саве и Дунава, лишено сваке самосталности, развијало се знатно брже и у повољнијим друштвеним и културним условима од оног који је остао у границама Турске. Културни живот се развијао под утицајем Карловачке митрополије и њеног митрополита Стефана

Стратимировића.

На подручју на коме су живели Угарски Срби било је релативно развијено основно школство и постојало је неколико нижих гимназија, углавном под утицајем цркве. Световних гимназија и учитељских школа није било. Српска деца су похађала католичке и протестантске школе. Српско грађанство, на овом подручју, је истицало захтев за сопственим средњим школама, па је својим средствима и уз подршку митрополита Стратимировића, основало гимназију у Карловцима 1791. године, касније и у Новом Саду. Оснивањем националних школа, створени су друштвени услови за политички и културни живот Срба у Монархији, на темељима рационализма 18. века.

Развитак школства у Монархији, поред других друштвених услова, био је и под утицајем митрополита Стратимировића, као равноправног друштвеног чиниоца. Митрополит је настојао да школе веже за цркву и у њима очува народни, славеносербски језик и ћирилицу. Тиме је пружан отпор германизацији, као културном утицају, која је спровођена путем немачких школа и језика. Он се истовремено супротстављао оснивању учитељских школа под утицајем државе. Православни Срби у Монархији живели су у културним условима у којима се осећао утицај западне просвете, рационализма и истицања значаја народног језика за политички и културни развитак.

Српски културни центар се на крају 18. и почетком 19. века, помера из Беча у Пешту, а затим и у Нови Сад. Културно померање према Пе-

шти била је реакција на прву штампарију српских књига у Будиму, што је довело до окупљања српске интелигенције у Будиму и Пешти. Такође су и значајна друштвена догађања оног времена били пештански и други вашари на којима су се окупљали трговци и занатлије српске народности из свих крајева. Вашари су били центри не само трговине и размене добара и услуга, већ и место културних додира и културних догађања. Значајну улогу је имао и Пештански универзитет, на који су богаатији Срби слали своју децу на студије.

Чим је грађански слој у Монархији ојачао и световни дух се почео ширити, јављају се и први писци који нису свештена лица. Они прокламују права народног језика. Доситеј Обрадовић је први указао на разлоге за употребу народног језика у књижевности, којим се и сам служио. Језик је за њега био оруђе културног напретка и усавршавања. У идеји да народни језик треба да постане књижевни језик, Доситеј полази са рационалне позиције а Вук Караџић и српски романтичари 19. века, са позиције чувања и неговања етноса. Доситеј је рационалист, просветитељ и практичар 18. века, и он је за народни језик зато што је тај језик, по његовом мишљењу, најлакши, најбржи и најпоузданији пут напретка народа у најширим слојевима.

Доситеј је био родоначелник српске световне просвете. Он се залагао:

- да се уместо старих словенских слова уобличи такозвана грађанска слова, за писање народног је-

зика;

- да се за све световне списе употреби народни језик, а да стари црквени језик остане у цркви;

- да се обичајима, навикама и празноверицама и верским обредима супротстави рационализмом, по примеру најобразованијих европских народа а против искључивог држања просвете у црквеним рукама;

- да се наглашава рационална и морална страна вере;

- да школом и књигом пре свега учи свет слободном суђењу и умовању свуда и у свему;

- да сви Срби мисле и раде онако, да читају и уживају у ономе што су најобразованији европски народи уживали и читали, мислили и радили;

- да се испољава јасно и отворено јединство народа.¹

Срби, као народ, нису имали у 18. веку научне и културне националне институције, па су се појединци школовали на широком културном простору од Петрограда, Москве и Кијева, преко Пеште, Будима и Беча, до немачких универзитета, Париза и Лондона. Тамо су се стицала знања, усвајале културне и друге вредности. Они који су се враћали у своју средину носили су културно обележје оних средина из којих су долазили, и то је имало одраза и на њихово културно деловање.

Подручје Београдског пашалука и суседних нахија које су касније ушле у састав обновљене Србије показује крајем 18. и почетком 19.

века општа обележја једне изразито заостале пољопривредне области са неразвијеном градском привредом. Српски народ који је живео под турском влашћу, територијално је припадао администрацији два вилајета: босанског и румелијског. Босански вилајет, или Босански пашалук обухватао је санџаке на територији Босне и Херцеговине. Ту је српски народ био потпуно потчињен турској власти. На челу Босанског пашалука био је паша, кога је непосредно постављала турска централна власт. Муслиманско становништво Босне и Херцеговине није представљало хомогену друштвену групу, него је социјално и економски било издиференцирано, насупрот хришћанима, који су углавном живели по селима и бавили се ратарством и сточарством, и представљали само један друштвени слој-сељачки.

Српски народ у целини или у деловима, с обзиром на турску административно-територијалну поделу, настањивао је следеће турске пашалуке: Београдски, Новопазарски, делове Босанског, Видинског, Скадарског, Призренског, цео Нишки, Лесковачки, Врањски, Пећски, Приштински. За разлику од српског становништва у Угарској, које је било под европским културним и политичким утицајима, српски народ у Турској је на маргинама европских друштвених процеса. Социјалну слику српског народа под турском влашћу чиниле су опустеле, порушене и опљачкане цркве и манастири, задужбине националних владара, покидане економске, друштвене, црквене, културне и политичке везе са Србима у Монархији, и осталим кра-

¹ Новаковић, Стојан: *Доситељ Обрадовић и српска култура*. Споменица Доситеља Обрадовића.- Београд: Српска књижевна задруга, 1911, стр. 17-18

јевима. Материјално и духовно осиромашено становиштво, да би преживело тешке прогоне и злостављања, повлачи се у села и планине.

Србима из Београдског пашалука с краја 18. века претило је културно-национално нестајање. Они су били изложени притисцима и физичким истребљењима, и другим мерама друштвеног потчињавања и економске експлоатације села, аграрно-правним продукционим односима који су онемогућавали друштвене, културне, национално-политичке, и верске акције и иницијативе. Снажни миграциони процеси и велике сеобе Срба 1690. и 1737. године слабили су етничку базу српског народа. Биле су изражене и појаве спонтане и насилне етносимбиозе које су доводиле до нових културно-историјских, друштвено-економских и национално-политичких стандарда, до новог стања и етничких и друштвено-политичких и културно-социјалних односа.

Чести преласци Срба преко Саве и Дунава били су прилика за упознавање начина живота развијеније средине. То је омогућавало успостављање духовних, културних, просветних и економских веза Срба, насилно подељених државним границама Турске и Аустрије. Упркос постојању државних, и других граница, успостављала се веза преко скела, стварали се путеви којима су се кретали не само људи и преносила трговачка роба, већ и идеје, информације, књиге и уметничка дела. Ове везе су зависиле од општих спољних и унутрашњих политичких и друштвених прилика, и од односа великих сила, посебно Турске и Аустрије.

Манифестни облици културног живота српског народа, на овом простору, били су: традиционално народно песништво, градитељство цркава и манастира, црквено сликарство, уметнички занати и народни обичаји и обреди. За српски народ који је живео под турском влашћу манастири и цркве су били једине легалне народне установе, друштвена и политичка упоришта, центри писмености и културног живота. Око њих су се окупљале народне масе и одвијао друштвени и духовни живот, одржавали различити скупови, светковине, сабори, јавни и тајни састанци народних представника. У њима је црква оснивала једине просветне установе тог времена: манастирске и црквене народне школе, које су одржавале скроман степен писмености у народу, припремале свештенике и будуће учитеље. Даље школовање овог подмлатка настављало се у Монархији. Најновија истраживања указују да су не само манастири, већ и поједине сеоске цркве поседовале нешто књига. То су биле богослужбене књиге, мада је било и књижевних и историографских дела, штампане најчешће у Москви, Кијеву, Венецији, Бечу и Будиму.

Најистакнутију улогу у народном животу имале су задужбине: Студеница, Дечани, Милешева, Пећка патријаршија и други манастири у којима се чувала многа сведочанства о српској средњовековној држави. У некима од њих су се чувале и свете мошти српских владара и архиепископа. Народ је вековима, управо уз помоћ ових институција развијао, неговао, поштовао и чувао културу средњовековне Србије. Црква је под-

стицала овај култ, а њени писмени калуђери су састављали књижевна и историографска дела посвећена појединим светитељима и њиховим манастирима.

У култури Срба који су живели под турском влашћу, у предустанничком периоду, било је преовлађујуће присуство старе црквенословенске културне традиције и то како по њеним основним облицима, тако и у погледу садржаја. Њени главни елементи су: православна духовност, црквенословенски језик, позновизантијски културни елементи у градителству и сликарству и др. Носиоци културе били су, пре свих, учени калуђери и свештеници (прота Матеја Ненадовић).

У последњим деценијама 18. века, а посебно почетком 19. упоредо са црквенословенском и народном патријархалном културом, настају и живе облици савремене световне, грађанске културе, чији су носиоци представници српске интелигенције формиране ван граница турске државе.

У теорији постоје два погледа на културу српског народа с краја 18. века. Разлика међу њима је у томе што први у српском 18. веку види напуштање српске средњовековне културе, а други потенцира континуитет, и доказује да идеје модерног просветитељства нису биле ни противне ни туђе српској средњовековној културној традицији. Други приступ су заступали поједини српски историчари и историографи, Никола Радојчић, на пример, али није шире распрострањен и популарисан. Представник првог схватања је Јован Скерлић, који каже: “У том веку,

убрзаним кораком, Срби излазе из балканске, варварске и средњовековне таме, улазе у једну организовану европску државу, ступају у коло модерних народа, оснивају своју народну просвету и стварају своју световну књижевност.”²

Скерлић је порицао било какву везу српске просветитељске културе 18. века са средњовековном српском културом и књижевношћу, коју није ценио. Порицао је и њене везе са културом у другим српским земљама. У свом негативном ставу према срењовековној српској култури у своје време није био усамљен. Слично мишљење је имао и Стојан Новаковић, иако се сам бавио истраживањем и објављивањем споменика српске средњовековне књижевности. Јован Скерлић је сматрао да српска култура и књижевност почиње од 18. века, а он ту књижевност није ценио због тога што је била црквена, обредна, школска и просветитељско-поучна. На цео 18. век је гледао као на друштвену и културну основу за појаву значајне личности Доситеја Обрадовића.

Прихватање гледишта Јована Скерлића би значило одрицање од Стефана Немање, Светог Саве, Теодосија Хиландарца; Хиландара, Студенице, Жиче, Грачанице, Милешева, високих Дечана, Пећке Патријаршије; персонификације вредности српског етноса и етоса.

Када се анализирају културне прилике овог доба, посебно књижевно стваралаштво и развој школства, незаобилазан је допринос Доситеја

² Скерлић, Јован: *Српска књижевност у XVIII веку*, Сабрана дела Јована Скерлића.- Београд: Просвета, 1966, стр.164.

Обрадовића као просветитеља који је подигао српску културу на ниво просвећености и Вука Караџића који је српске националне идеје пренео са друштвено-политичког на културно и просветно подручје. Вук, иако познавалац западно-европске културе, ослања се на српски етнос и народни језик, демократизује књижевно и културно наслеђе предака.

Управо различит социјални простор, политички услови и културна средина резултирала су два различитим приступима према српској култури које налазимо код Доситеја и Вука, главних представника српске културе и просвете 19. века. Доситеј делује у европски просвећеној средини у којој је значајан културни утицај имала Карловачка митрополија и руска православна црква. Он делује у културној средини, која је читав век и по испред народа који је опстајао на србијанском простору под турском окупацијом. Вук из те и од те културно заостале средине полази, истичући њене вредности, пре свих језик и усмено народно стваралаштво, да би преко њих привео колективној свести традицију, књижевност и културну баштину Срба. Сакупљајући народне умотворине и стварајући српско писмо успео је да сачува културно народно благо и да српску културу, а самим тим и народ, приближи европској култури и европским народима, што је и био услов опстанка српског народа. Српски народни језик и усмено предање је сам народ изнедрио, као аутентични културни елемент, у условима вековног истрајавања под турском влашћу. Вук Караџић сакупља фолклорно градиво, а народну културу

истиче као предмет научног испитивања. Доситеј је рационалист са тежњом уношења што више поуке и идеја из европски просвећених средина. Он је народни учитељ, а Вук је онај који народ проучава. Доситеју је фолклорно градиво средство за поуку, Вуку циљ научног истраживања. Доситеј је народни (популарни) књижевник, Вук народни проучавалац.

Аустријска власт се одлучно противила подизању српских нижих, а посебно виших школа, а протежирала је своје (немачке) ниже, и више (латинске) школе. Главни циљ ове власти није било ширење просвете српског народа, већ ширење католицизма. Зато је било одређено, чим су биле подигнуте тривијалне школе у Београду, да они који желе да буду учитељи, треба да полажу испит за оспособљавање пред језуитама. У ту сврху се у Београду оснивају 1726. године гимназије, четири разреда латинске школе. У њој су била два професора, језуита.

Најважнију улогу у тадашњем српском друштву у Монархији, имали су војнички и свештенички слој. За свештенички слој су се бринули сами митрополити: отварали су школе, којима је главни задатак био да спремају свештенички подмладак. За струковно образовање војничког слоја није било ништа урађено, а народни представници су у том слоју гледали сву своју моћ. Аустрији дати децу да их спрема у својим војничким школама, значило је по уверењу митрополита, исто што и дати их непријатељу да их одроди, да од њих створи друге јаничаре. Зато српско свештенство тражи помоћ од руских

војних академија.

Прву гимназију у Карловцима основао је митрополит Стефан Стратимировић 1792. године. Према његовој замисли гимназија је требало да послужи као припремна школа за будуће студије. Рад су најпре започели припремни разред и два граматикална разреда. У гимназији се радило према наставном плану који је важио за школе у Угарској, чиме је створена могућност да свршени ученици Карловачке гимназије могу наставити школовање на универзитетима у Аустрији или Угарској. За оне који су се определили за трговину и занате била су довољна три или четири разреда гимназије. Карловачки ђаци су уживали веома велики углед и заузимали прва места у угарским лицејима. Наставни план и програм гимназије важио је до 1825. године. Циљ овог програма био је да српском православном грађанству без обзира на звање и друштвени положај (свештеницима, војницима, трговцима, занатлијама, земљопоседницима) пружи одговарајућу школску спрему у духу идеја просвећености, да пружи одговарајућа предзнања за студије.

Школе у Србији током 18. века нису радиле по усвојеним плановима и програмима. Настава је такође била једнопредметна у свим разредима, па нема шта да се планира. Таква настава упућена је на једну одређену књигу, која је истовремено и програм. Најпре се учи буквар (класа букварица), што траје и неколико година. Пошто се савлада буквар, чита се часловац (класа часловаца). Учење се завршава читањем псалтира (класа псалтираца). Писање се учи

ређе и сматра се споредним. Настава почиње учењем буквара кад га ученици имају, а чешће се учило из рукописа. Рачунање на рабош је било врло распрострањено, народ је једино тако и рачунао.

Независно од свега развијала се самоучка писменост. И Вук Караџић се као дечак учио самоучки читати и писати. Прота Матеја Ненадовић учио се писмености крајем 18. века и даје приказ о просвети у Србији тога доба. Он пише: “У оно време у Србији ни трага од школа није било, но сваки ђак који је желео што учити, морао је попу или у манастир ићи. Премда су морали сиромаси ђаци и на једном и на другом месту служити и попине и игуманове коње седлати и раседлавати, опет је свако радо сносио, који је желео што научити и попа бити, за чим је онда свако тежио, јербо у Србији онда није било другога господства, крме бити кнез, поп или калуђер, а и пандур имао је неко мало одличје.”³

У време Првог устанка Србија је била подељена на пашалуке: Београдски, Видински, Лесковачки и Новопазарски. Сам Београдски пашалук имао је дванаест нахија: Београдску, Шабачку, Ваљевску, Пожаревачку, Сокоску, Ужичку, Пожешку, Рудничку, Крагујевачку, Смедеревску, Пожаревачку, Ћупријско-јагодинску. Нахије су се састојале из једне или више кнежина. У устаничкој Србији је било око 3 000 села, од тога близу 2000 само у Београдском пашалуку. Села су обично имала 30-50 кућа, а села са преко сто до-

³ *Мемоари прота Матије Ненадовића.* - Београд: СЗК, књига I, 1926, стр. 12.

мова била су права реткост.⁴

У време Првог устанка у Србији је преовладавао натурални тип производње. Аутархична привреда била је узрок симболичне размене добара између села и града. У претежно аграрној Србији било је развијено сточарство (свињогојство, говедарство, овчарство). До устанка 1804. године градови у Србији немају значајан утицај на друштвени живот. Натурални карактер сеоске привреде, као доминантан, онемогућавао је јаче друштвено кретање на релацији село - град. Постојање кнежинске самоуправе, без мешања Турака у живот српског села, пружило је довољно слободе и сигурности за независан развој породичног и друштвеног живота српског сељака.

Први устанак радикално је изменио однос село-град и у економском и у друштвеном погледу. У свим местима варошког типа дошло је до крупних економских и социјалних промена. Велике промене су се десиле у поседовним односима, у развоју занатства и трговине. По градовима устаничке Србије варошко становништво је било изразито хетерогеног састава: од најкрупнијих богаташа па до потпуне сиротиње која је живела од повремене помоћи градске управе. Првих година устанка, у градовима и варошима ствара се потпуно нови друштвени слој интелигенције: учители, свештеници, чиновници, службеници-писари, први

школовани ђаци. Оснивање Велике школе, 1808. године у Београду, било је неопходна претпоставка за појаву новог друштвеног слоја - српске интелигенције.

Промене у српском социјалном и националном бићу омогућиће формирање буржоазије као посебне друштвене класе у српском друштву (од вођа устанка, сеоских трговаца и образованијих чиновника). Циљ српске револуције био је двострук - национално и социјално ослобођење од феудалног турског поретка (друге нације, културе и вере) и промена феудалног друштвеног поретка. У току устанка настају и развијају се органи локалне и централне државне власти, али се истовремено одвија и процес друштвеног раслојавања међу устаницима (вође устанка, административно-војно руководство, трговачки сталеж, народне масе).

Градови и вароши су после 1806. године преузели политичку, друштвену и културну улогу у организацији српско-турског ратовања и даље изградње националне управе. То је значило потискивање села и његовог значаја за српски народ. Изградња политичког система и власти вршена је на рачун ауторитета кнежинске самоуправе и демократских права кнежинских скупштина и сеоских зборована. Економска диференцијација, промена имовинских односа, и промена саме структуре породице и задруге захватили су највећи део српског села. Село и сеоска породична задруга су поднели војни, економски и финансијски терет ратовања с Турцима, и у морално-психолошком смислу су давали чврстину и истрајност устаничкој борби. И поред тога,

⁴ Петровић, Мита: *Финансије и установе обновљење Србије до 1842, књига I.*- Београд: Издање министарства финансије, 1897/8, стр. 446-447. (Мита Петровић је био отац Надежде Петровић)

друштвени процеси који су настали у току устанка и следили након њега, потиснули су село а значај дали градовима и у економском и политичком и културном смислу.

У току десетогодишњег трајања Првог устанка, упоредо са институцијама турског државног система, стварају се и прве националне српске економске и политичке установе, на чијим ће се темељима касније изградити српска држава. Уместо турске власти успоставља се нова организација националне управе. Први устанак није само променио носиоце власти него и њену суштину. Промене су биле у политичким установама, економским односима, правосуђу, у правном схватању положаја народа према носиоцима државне власти, посебно у ослобађању српског сељака. Резултати устанка, поред социјално-политичких, биле су и значајне етничке, демографске, конфесионалне и културне промене. Први устанак није донео промене само у односу на стару турску управу него је увео и нове форме политичког, друштвеног, привредног и културног организовања у оквиру самог српског народа у ослобођеном делу Србије.

У ослобођеној Србији је укинута новчана и натурална рента, давана дотад турској држави и феудалном реду спахија, 1805. године и није плаћана Турцима све до пропасти устанка 1813. године. Уведена је национална политичка управа и национална војска, укинута су спахијски поседи. По укидању турске управе, војске, спахија, ерлија и других друштвених слојева, заостали турски лични поседи прешли су у својину

српске националне заједнице. Куће, дућани, магазе, воденице и земљишни поседи по селима били су конфисковани, делом раздељени устаничким старешинама, продати или дати у закуп. Дошло је до издвајања богатог слоја људи из редова старешина устанка, на основу привилегија стечених у току устанка. Ослобађањем од турске власти стварају се друштвени услови за развој националне културе, просвете и црквене организације, у том развоју ће значајну улогу имати управо овај друштвени слој на основу своје политичке моћи и економске снаге.

У свим областима јавног живота тежило се томе да се турско наслеђе истисне из средине српског народа. Целокупан друштвени живот се усмеравао у правцу прилагођавања патријархалне организације (породичне задруге и кнежинске самоуправе) новим друштвено-политичким околностима. У области државне регулативе је било настојање да се посредством образованих Срба из Аустрије, или Русије, створе службе и установе по моделу из тих држава. Године 1805. ствара се орган централне управе, Совјет, нахијски судови под контролом Совјета, Синод, централно управно и законодавно тело, у који свака нахија шаље по једног свог представника изабраног на нахијској скупштини. Совјет се састојао од дванаест равноправних чланова, представника дванаест нахија ослобођеног дела Србије. У надлежност Совјета била је целокупна организација цивилне управе: администрација, судство, финансије, снабдевање војске, спољна трговина, законодавни рад. Овај орган је руково-

дио продајом турских имања, доносио уредбе о тарифама, занатима, бринуо се за унапређење просвете, регулисао положај црквених имања и плаћања свештеника, вршио надзор над имовином грађана и друго. Описујући организацију друштвеног и државног живота, одмах након устанка, Стојан Новаковић пише: “ У прво своје време Совјет је вршио и послове суда и послове врховне земалске управе или владе, а исто тако и послове законодавства. У простом животу првога времена није се ни осећала потреба да се ти послови раздвајају.”⁵

Развој привреде уз процес унутрашње диференцијације српског друштва, и пре Првог српског устанка, довео је до повећане потребе за писменошћу. У вези са тим имућнији сељаци ангажују свештена лица за поучавање своје деце, и тако су настале мале приватне школе.

Изградња нове националне државе, ослобађањем од турске власти, праћена је даљом унутрашњом диференцијацијом и актуализацијом питања писмености. За време трајања Првог устанка ради низ школа у којима уче деца старешина и деца из других социјалних слојева. Ослобађање и нови друштвено-економски услови, постепени прелаз из натуралне у робноновчану привреду, покренули су у области просвете иницијативу и ширих маса. Сами грађани оснивају школе или траже да се то учини. Нова власт, проистекла из револуције, је свесна улоге и значаја просвете у изградњи државе. Развој послова је захтевао све већи број

писмених људи.

После великих победа и ослобађања Београда, Шапца и Ужица 1806. године, спроводи се унутрашња организација Србије са још више плана и система. Развија се цивилни управни апарат, установљавају се судови, отварају школе. Све јавне управне делатности се врше на основу прописа које је издао Совјет а потврдио Карађорђе. Правитељствујушчи совјет се посебно у прво време, у свом раду, ослањао на обичајно право, а у неким случајевима на аустријске административне прописе. У надлежности Совјета било је и регулисање замршених имовинских питања, посебно земљишних односа.

Скупштина устаничких старешина је у Београду 1811. године донела нов устав који је требало да учврсти организациону структуру ослобођене територије устаничке Србије и да регулише положај и односе централних органа власти према новим условима. Правитељствујушчи совјет прераста у праву владу поделом на министарства (попечитељства). У ту сврху је било предвиђено оснивање министарстава: правосуђа, унутрашњих послова, иностраних послова, финансија, војних послова и просвете. Том приликом Доситеј Обрадовић је постао члан Совјета и именован за првог министра просвете. Ово је био веома значајно за развој српске просвете. Црква која је све дотле била носилац и организатор просвете, почиње да губи своју доминацију. Иако је и даље имала видан утицај, само руковођење просветом прелази на државу, на чијем челу више није црквени поглавар, већ световно лице - министар

⁵ Новаковић, Стојан: *Васкрс државе српске*. - Београд:СЗК, 1904. стр. 138.

просвете.

2. Просвета и школство су на почетку устанка били у веома лошем стању, а неписменост је била изразито велика.⁶ У Србији једва да је, како то пише Вук Караџић, на сто села био један писмен човек. Тек после ослобођења Београда и Шапца, приступа се ситематскијем развијању мреже школа и просветне организације уопште. Требало је спремити будуће службенике у ослобођеној земљи. Стварају се и неопходни друштвени услови за систематскије отварање школа, па је и у периоду између 1808. и 1813. године дошло до реорганизације школства и просвете. У свим нахијским центрима поред судова се оснивају и основне школе, а затим и по другим важнијим трговачким центрима, у варошицама и паланкама. Школе се отварају и у неким селима, посебно поред Саве и Дунава. Издржавање првих школа носиле су општине и ђачки родитељи. До краја устанка у Србији је било око педесетак основних школа, а позната су имена преко двадесет учитеља. Они су углавном били из суседних крајева Аустрије, али и из саме Србије, па и из неослобођених крајева: Лесковца, Пирота, Прокупља. Основних школа је највише било у београдској, ваљевској и крагујевачкој нахији. За устанничко време у основним школама су предавани следећи предмети: познавање слова и слогова, тј. буквар, часловац, псалтир, црквена историја и катихизис, рачуница, црквено појање и историја српског народа.

⁶ Вукићевић, Миленко: *Школе и школовање за време Првог устанка (1804-1813)*.- (није забележен издавач), 1893.

И поред неповољних друштвених прилика и сталног ратног стања, број основних школа у току Првог устанка расте. Говорећи о томе Вук Караџић пише: “За владе Црног Ђорђија у Србији биле су постављене школе готово по свим варошима и градовима, а и по гдекојим селима.”⁷ То потврђује и Лазар Арсенијевић-Баталака: “Али сад, почетком ове 1808. године, не само у Београду, него и у другим варошима, паланкама, па и многим јаким сеоским општинама, отвориле су се и подигле школе, наравно како се гди могло”⁸

За школе не постоје посебне зграде. У варошима се за школе користе напуштене турске куће, а у селима општина - или поједини богатiji људи решавају проблем уступањем или адаптацијом сувишних зграда. Ту обично станује и учитељ. У сеоским школама намештај је оскудан, док се у градским користе ђачке клупе и сто и столица за учитеља. Издржавање школа је неуједначено. У издржавању учествују и општина и црква и ђачки родитељи. Најтежи проблем је учитељски кадар. Како тек ослобођена Србија нема школоване учитеље, упућена је на људе из Војводине. У вези са тим Баталака пише: “Учитељи су у свим овим школама били Србљи из Аустрије у Србију прешавши и по већој части с врло ограниченим знањем.”⁹ То су били људи разних струка, недовршеног образовања и са слабом

⁷ Караџић, Вук: *Правителствујући совјет српски*.- Беч: 1860.

⁸ Арсенијевић, Лазар -Баталака: *Историја српског устанка*.- Београд: (нема података о издавачу), 1898.

⁹ Исто.

или никаквом педагошком спремом за вршење учитељског позива. Без обзира на то, они су у Србији радо прихваћени.

Значајну улогу у развоју просвете, у овом периоду, одиграће Доситеј Обрадовић, који августа 1807. године долази у ослобођену Србију. Карађорђе га поставља за директора свих школа у Србији, сматрајући да ће тако обезбедити задовољење нарасталих потреба у погледу оснивања и рада школа. Под његовим утицајем Правитељствујушчи совјет предвиђа мере за развој просвете истичући да је неопходно да се на образовање становника Србије обрати посебна пажња. Доситеј је био лични учитељ Карађорђевог сина Алексе.

И поред старања о просвети и значајних резултата који су постигнути на omasовљењу школа, видних побољшања у самој организацији и садржају рада није било. Битне карактеристике школства са краја 18. века остају и даље. Не постоји никакав план и програм, већ сваки учитељ ради према свом знању и умењу, ограничавајући се углавном на елементарну писменост. Настава се изводи индивидуално. При обучавању у читању користи се класична метода срицања, а целокупну наставу прожимају формализам и механизам. Уџбеника има веома мало, и набављају се у Војводини.

Развија се администрација у свим областима друштвеног живота, а са њом и потреба обучавања у писању. При обучавању се налазило на разне начине: писање по кори и лишћу, писање на хартији уз помоћ

гушчијег пера и мастила направљеног од чађи, уља или неке боје. Учитељи су углавном из Војводине, па се и употребљавају књиге које се са тог простора набављају. У настави преовлађује славеносербски језик. Школска година и радно време нису прецизно одређени и зависе од локалних околности и самог учитеља. Уз све то и непрестално ратно стање омета рад. У школу иду деца различитог узраста, често и младићи између осамнаест и двадесет година. Женска деца не иду у школу, иако просветом руководи Доситеј Обрадовић, који се залагао за образовање женске деце. Неједнаки узраст ученика, индивидуални рад, традиција, и даља примена строге дисциплине (стајање, клечање, затвор и телесна казна) као главне методе васпитног рада јесу карактеристика просветног развоја у овом периоду.

После оснивања министарства било је покушаја да се основна питања школства и наставе регулишу. Ти покушаји били су у следећем: евиденција о школама, ограничавање уписа одраслих у школе, уједначавање наставе тако што се учитељима даје упутство које представља први заматак наставног плана. Трајање мале школе (основне школе) одређено је на три године, тако што се у првој учи буквар, у другој часловац, а у трећој псалтир, катихизис, црквено певање и рачуница. Учитељима се Упутством прописују и грађанске дужности. Они морају да воде примеран живот, да поштују народне обичаје и да раде за добро народа. Указује се и на одговорност учитеља за рад који ће бити контролисан. Колико се водило рачуна о моралном

лику учитеља види се из чињенице да се о његовим школским и грађанским квалитетима и дужностима учило и на Великој школи у оквиру државног права.

Развој Устанка и државне организације наметнуо је потребу за људима са ширим општим образовањем и већом стручном спремом; за људима који би водили државне послове. Пошто основна школа није могла да подмири новонастале друштвене потребе 1.11.1808. године оснива се у Београду Велика школа. Организатор и први професор Велике школе био је Иван Југовић. То је била троразредна школа. Лазар Арсенијевић-Баталака, један од ученика ове школе, пише да је наставни план ове школе садржао у првом разреду: општу историју до поделе цркве на источну и западну, општи земљопис, рачуницу, немачки језик и крокирање; у другом разреду: општу историју продужетак и свршетак, општи земљопис продужетак и свршетак, географско-статистичку историју Мађарске, Русије, Енглеске, Француске, Пољске, Аустрије и Турске, статистику савремене Србије, немачки језик, рачуницу и стилистику; у трећем разреду: географско-статистичку историју (уколико није завршена), немачки језик, стилистику, народно право, државно право, начин суђења криминалног. Моралне поуке, црквено певање и егзерцир с пушкама су се учили у свим разредима.

Практичне друштвене потребе су довеле до оснивања Велике школе и условиле њен карактер и њен садржај. Она није ни средња школа (гимназија), ни висока (универзитет), иако има елемената и јед-

ног и другог, већ је то својеврсна стручна школа, оријентисана на образовање чиновника и јавних службеника у новонасталим условима политичког и друштвеног живота. Југовићу је као узор служила Краљевска академија у Мађарској, која је настала у периоду просвећености. Настава је разредна - један наставник држи у свом разреду све предмете. Уџбеника нема, ученици пишу предавања и из тога уче.

На отварању Велике школе у Београду су присуствовале многе народне старешине и митрополит. Митрополит је освештао учионицу а Доситеј је одржао говор:

“Бог преблаги и многомилостиви избавља земљу нашу и љубимо отечество од сужанства турскога, а ми ваља да се старамо да избавимо душу нашу од сужанства душевнога, то јест: од незнања и слепоте умне... Благо вама, ако будете учитељем покорни и послушни и ако возљубите мудрост и науку, зашт о ово су дарови божји најдрагоценији! Благо и целом народу српском, ако ви postanete и будете богољубиви, правдољубиви и просвештени! Од вас ће се ова нација просветити и на свако добро наставити, зашто ви ћете бити с временом народни поглавари, судије и управитељи, и од вас ће зависити свеопште народње благополученије, чест и слава! Ако ли ви будете – сачувај Боже! – зли, неправедни, грабителји и мучитељи, тешко народу и с вама заједно! Зато, дражајши ученици, будите благонаравни и послушни учитељем вашим, - учите се и просвештавајте са наукама и добродетељи, и бићемо сви срећни честити пред Богом и пред људима, које да

нам дарује благи Бог! Амин!”¹⁰

Предавања су почела сутрадан. Велику школу су уписивали они који су знали да читају, пишу и рачунају. Међу првим ђацима били су синови истакнутих старешина из Првог устанка: Карађорђевић син Александар, сестрић Младена Миловановића, Синови Миленка Стојковића, Лазар Арсенијевић, Стојан Новаковић, Вук Караџић, али није било дискриминације ни према деци из осталих слојева. У овој школи је требало да се школују будући чиновници, они који би управљали новом државом.

Конак кнегиње Љубице

Училиште Милића - Доситеј

Капетан Мишино здање

¹⁰ Тасић, Милутин: *Доситеј Обрадовић*, Београд.- Нил: 1994. стр. 126-128

У школи је у почетку наставу изводио само наставник, Иван Југовић. Касније је школа премештена у другу зграду и имала више наставника. Према сведочењу Вука Караџића, ђака ове школе, клупа у школи није било, већ су ђаци унаоколо седели на сламним столицама. Изучавали су се следећи наставни предмети: историја свега света, географија целог света са статистиком, права римска, физика, стилистика-како се пишу писма, рачун, немачки језик и наравноучителна преподаванија. Школовање је требало да траје три године. Ратни услови су ометали континуирани рад Велике школе. За ово време кроз Велику школу је прошло око 40 ђака.

Поред ових првих образовних и културних установа у обновљеној Србији био је покушај Доситеја Обрадовића да се у Београду оснује и штампарија, који се ипак није остварио. По њему штампарија је била неопходна за развој српске просвете.

Целокупан Доситејев рад, посебно у првој етапи српске револуције, био је вођен идејом да у тек ослобођеној Србији помогне изградњу новог друштва на темељима слободе, морала и просвећености.

Доситејев хуманизам се конкретизује у борби за слободу и културу свог народа, а родољубље утемељује у просветитељском човекољубљу. Отварање Велике школе круна је Доситејевих просветитељских напора на развијање народне интелигенције, као важног слоја у изградњи модерног друштва. Његов рационализам и његово просветитељство, одраз су раскида са средњовековним схватањима и утемељење је савременог периода српског друштва и обнове националне државе. Његово просветитељство нераскидиво је везано за стварање српске нације, започето у војвођанском српском друштву а настављено српским народним устанцима, и у великој мери је допринело буђењу националне свести.